

В. ЧАПЛЕНКО: МІЙ УЧИТЕЛЬ П. О. ЄФРЕМОВ

Року 1920 я вступив до Н-ського вищого інституту народної освіти, на відділ профосу (професійної освіти). Серед наших викладачів був брат відомого українського літературознавця й діяча Сергія Єфремова, Петро Єфремов. Читав він нам різні курси з української філології — українське письмо, українську мову, зокрема українську діалектологію. А як підручників тоді з цих дисциплін не було, то він давав нам різну літературу з власного книгозбору. Пригадую, що коли я готувався до іспиту з української діалектології, він дав мені «Записки» НТШ з статтею І. Зілинського «Проба упорядкування українських говорів».

Красномовством Петро Олександрович не відзначався, говорив зати-куючись, глухуватим голосом. Деякі «дотепники» з-між студентів навіть говорили, що «від його лекцій мухи дохнуть». Так його «висміював», наприклад, поет-початківець, що писав українською мовою «під Єсеніна», — Михайло Дубовик, сухітник, що до всього ставився з сарказмом. До того ж іще Петро Олександрович був дуже скромний, зовні непоказний і тому, справді, не міг зразу будь-кому заімпонувати.

Але я з самого початку перейнявся до нього такою глибокою симпатією, що ніяких таких вад у нього не помічав, а оті «саркастичні» про нього Дубовикові «висловлювання» сприймав як хуліганство й образу. Я цінив у ньому безкомпромісового носія дорогої для мене ідеї українського відродження, людину чесну, розумну й щиро віддану своїй виховно-педагогічній роботі серед української молоді. І ця моя симпатія дедалі більше зростала на силі, як також і він чимраз більше прихилився до мене, свого учня.

Ота потреба брати в нього літературу привела мене незабаром і до його приватного мешкання. Жив він тоді на Пушкінському проспекті, проти того місця, де передніше стояла міська в'язниця, що її 1919 року зруйнував «батько Махно». У тому його мешканні я вперше в своєму житті побачив усе дотогочасне надбання української культури, нагромаджене у вигляді українських видань, зібраних за багато років з усіх кінців України, в тому числі й з Галичини. Книжки Петро Олександрович любив понад усе, і вони заповнювали в нього пів мешкання, стояли навіть у коридорі. Через таку «тісноту» йому довелося переїхати на інше мешкання — «нагору», на Соборний майдан, що тоді вже, здається, називався «майданом ім. жовтневої революції». В одній із бічних вуличок, на схилі до Дніпра, один його брат (а братів Єфремових було декілька) мав власний будиночок, і одну половину в тому будиночку зайняла родина П. О. Єфремова, що складалася з його дружини, «по-українському» чорнявої й гарної пані Людмили, двох синів-хлопчиків до 10 років (одного батько звав «Дзьобиком») і тещі.

Як я пізніше, ближче з цією родиною познайомившись, довідався, ця родина була трагедією Петра Олександровича. Хоч його жінка мала дівоче прізвище Крамаренко, але й вона і її мати говорили по-російському, привчили до цієї мови й дітей. Я був якось свідком сімейних сутичок на цьому ґрунті, коли пані Людмила, з сльозами на очах, казала:

— Разве я их восстанавливаю против этого языка?! (Тобто проти української мови).

А один раз Петро Олександрович навіть сказав мені, що родини він не має.

А втім, я з цією родиною майже не був знайомий, бо Петро Олександрович приймав мене звичайно в своїй книгозбірні. Книжкові полиці стояли не тільки попід стінами, а й посеред кімнати, і для людей залишалися тільки вузькі суточки поміж тими полицями. В одному, лівому, куті стояв письмовий стіл, теж постійно закладений книжками. Було двоє крісел, і як було більше, ніж двоє, людей, то довдилось сидати й на той стіл (або говорити навстоячки).

І я просто накинувся на це багатство, читав уже все підряд, що давав мені Петро Олександрович, брав книжки додому, прочитував, приносив і знову брав. Петро Олександрович давав свої пояснення до тих книжок, інформував про авторів, розповідав із власних спогадів про українське культурне життя ще дореволюційного часу, що про нього я нічого ніколи перед тим не знав. Можна навіть сказати, що він ніби підносив завісу, що затуляла Україну, і показував мені, яка вона, та Україна.

Говорили ми щиро, без будь-яких оглядань на владу чи на українські авторитети. Одним з таких місцевих українських авторитетів був директор історичного музею Д. І. Яворницький, але Петро Олександрович ставився до нього критично, засуджуючи його «українофільське» розуміння української справи, застарілість його поглядів. Зате про М. Грушевського говорив з пошаною, дарма що той ворогував з його братом Сергієм, і до сорокрічного ювілею цього славного історика й діяча написав і надрукував у місцевому журналі «Зоря» статтю «Срокарічний подвиг», відповідно оцінивши його заслуги. Приватно казав про Грушевського тільки те, що він на вдачу шорсткий, сточує себе переважно молоддю і не визнає інших авторитетних людей. Пригадую, що згадка про ворогування цих двох великих діячів — С. Єфремова й М. Грушевського була мені тоді незрозуміла, і я висловлював своє здивування з приводу цього: як, мовляв, люди, що працюють для тієї самої справи, можуть так ставитися один до одного! Це був з мого боку вияв молодечого ідеалізму, я тоді не розумів того, що в кожній людині може бути своє розуміння справи, можуть бути й особисті інтереси.

Коли я їхав року, здається, 1925 до Києва, Петро Олександрович дав мені листа до Сергія Єфремова, і я тоді побував і в кабінеті-книгозбірні цього ученого. Пригадую, що й він висловлювався про Яворницького непохвально, казав, що його праці (а вони стояли на долішній полиці, з червоної справи) мають невелику наукову вартість. Познайомив мене Петро Олександрович і з В. Підмогильним, як той приїжджав якось до нашого міста. Пізніше в мене з Підмогильним зав'язалось дуже щире листування, а як я був у Києві, то в нього спiniaвся й ночував.

Але тут треба сказати, що Петро Олександрович був учителем у такому, сказати б, інтимнішому сенсі не тільки для мене. Ще за революції

такі відносини були в нього з В. Підмогильним, йому він допомагав виходити «в люди», а як той почав друкуватися, то надрукував про нього статтю «Пісет чарів ночі» (у збірнику «Січ»). У зв'язку з цим варто згадати, що Петро Олександрович умів розрізняти людей і будь-кого не міг похвалити. Оцінивши позитивно літературний хист Підмогильного, він гудив, ба й глузував з його «літературного однолітка» й тезка Валеріяна Поліщука, що дуже рано поквапився на урядові большевицькі пайки.

Був з Петра Олександровича авторитетний учитель, уже в ширшому громадському розумінні, і для багатьох інших письменників та діячів нашого міста. Коли в цьому місті утворилась філія письменників «Плуг», то він узяв участь у роботі цієї групи письменників, як також допомагав редагувати й журнал «Зоря», що був фактично органом «Плугу».

До цього «Плугу» належали тоді всі місцеві письменники, незалежно від їхніх поглядів, бо це була єдина легальна письменницька організація в цьому місті. Казенна «Плятформа» «Плугу» — це була тільки формальність, і я, наприклад, ніколи не вважав її обов'язковою для себе. Якось я зробив прилюдну доповідь на тему «Зміст і форма в мистецькому творі», це було в великій театральній залі, з великою кількістю слухачів, а в тій доповіді я доказував, що форма важливіша за зміст і не залежить від нього. Як ілюстрацію до цього останнього я навів мелодію однієї російської пісні, що в неї під час громадянської війни «білі» й «червоні» вкладали різний зміст: «білі» співали «Смело мы в бой пойдем за Русь святую», а «червоні» — «Смело мы в бой пойдем за власть советов». Присутній тоді в залі П. Панч (як гість із Харкова) подав мені записку: «А де ж плужанська точка погляду?» У плужанській же плятформі було навпаки — примат змісту над формою. Як я після доповіді сів біля Петра Олександровича, він сказав мені, чомусь по-російському: — Умница!

В першій половині 20-тих років при історичному музеї була заснована науково-дослідна катедра українознавства, що якимось була пов'язана і з інститутом народної освіти, хоч формально її очолював Д. І. Яворницький, директор музею. Петро Олександрович порадив мені записатися до аспірантури при цій кафедрі. Я тоді (1923 року) закінчив уже інститут і з радістю вхопився за цю нову можливість продовжувати освіту. Але на перспекоді стали труднощі «ідеологічного порядку»: ректор інституту сказав мені, що проти моєї кандидатури «ребята возражают» (тобто заперечує комсомол, до якого я не належав). Проте Петро Олександрович якимось оминув цю перешкоду, і я став працювати в аспірантурі під його керівництвом (на секції мови й літератури).

Як промоційну тему я взяв «Сонет в українській поезії». Підказав мені цю тему факт, що такі праці вже були в білоруській і в російській літературознавстві, — тож, мовляв, і українцям треба мати. У зв'язку з роботою над цією темою Петро Олександрович порадив звернутися до М. Зерова як видатного авторитета в цій галузі, дав мені його адресу — і так почалося моє листування з М. Зеровим. Цю працю я закінчив 1928 року, її прийняло до друку ДВУ, і року 1929 вона вийшла в Одесі окремою книжечкою. Підзаголовок до цієї праці «До соціології українського вірша» дав Петро Олександрович.

У цей час наші відносини з Петром Олександровичем перетворились уже на справжню дружбу. Я бував у нього, коли тільки міг. Крім того, ми

разом їздили на Дніпро й Самару. Петро Олександрович мав старенький, скрипучий човен, і ми тим човном плавали по Дніпру (не обов'язково тільки вдвох, бо я, наприклад, майже не вмів веслувати). Мав він ще мисливську рушницю, брав її з собою, але я не пригадую, щоб він з неї колинебудь стріляв. Один раз я спробував вистрілити в небо — аж мене ложа в плече вдарила.

Коли мене вперше цього «мирного», непівського часу заарештовано (1927 року, в зв'язку з кинутою в Ленінграді бомбою) і через одинадцять днів випущено, Петро Олександрович не побоявся продовжувати дружбу зо мною.

А тим часом над Україною вже збиралися чорні хмари. Влітку 1929 р. до нас дійшла чутка про арешт Сергія Єфремова. Мене ця звістка просто приголомшила. Я знав від Петра Олександровича, що Сергій Єфремов мав охоронну грамоту від Г. Петровського, — тож, мовляв, як його могли заарештувати!? Це теж свідчило про те, що я й тоді ще не зовсім знав живе життя, зокрема не розумів большевицької дійсності.

Пригадую дуже виразно: ми йшли з Петром Олександровичем від історичного музею в напрямі до його помешкання, і я спитав, як він може пояснити цей арешт, яка його причина. Петро Олександрович низинув плечима і сказав, не вагаючись і на секунду:

— Не знаю.

А вночі проти 9 серпня 1929 р. до мого мешкання постукав двірник і сказав, що прийшла міліція. Коли я відчинив двері, увійшов молодий рум'янощокій єврей в уніформі ГПУ, в супроводі двох вояків-росіян, що зразу ж стали обік дверей, з рушницями в руках. Рум'янощокій юнак подав мені ордер на трус і почав той трус робити, переглядаючи книжки, рукописи й листування. Звернув увагу на те, що в мене була друкарська машинка, річ, що в тих умовах викликала в обивателів майже містичний жах. Машинка ж у приватних руках — це майже змова проти влади! Нею ж можна розмножувати протиурядові відозви тощо!...

Трус тривав від 12 до 4 години ночі. О 4 щось постукало з вулиці в вікно, юнак відгукнувся на цей стук і, вийнявши з кишені ще один ордер — уже на арешт, наказав мені збиратися і йти з ним.

У камері ГПУ я побачив багатьох моїх товарищів і знайомих, а від них довідався, що вночі заарештовано всіх «українців» (тобто українську інтелігенцію), в тому числі й Петра Олександровича. Справді, це було так, і пізніше я переконався, що, справді, не оминули нікого, забравши і старих, і молодих — педагогів, лікарів, інженерів, студентів, за вийнятком тільки одного аспіранта нашої катедри — Артема Москаленка (у зв'язку з цим на нього подекували, що був «сексотом», але певних доказів на це ні в кого не було).

Після декількох нічних допитів з пропозиціями «розповісти про діяльність контрреволюційної організації», що, мовляв, мала й свою друкарську машинку (натяк на мою), слідчий (теж єврей) написав на аркушику паперу літери «СВУ» і спитав мене, що це означає. Я не міг пояснити. Тоді він спитав:

— А чи ти чув про Спілку визволення України?

Я сказав, що така організація була за кордоном під час війни. Але слідчий сказав, що ця організація є й тепер, і не закордоном, а на Укра-

їні. Так я вперше почув про цю організацію і довідався, що й мене обвинувають у приналежності до неї.

Одного разу, вдень, слідчий показав мені в вікно, як вели через дворик Петра Олександровича, — показав і сказав:

— Ото ваш отаман!

Це я вже востаннє бачив свого вчителя. На дальших допитах від мене вимагали, щоб я написав щось на нього доганне, та я все намагався говорити про нього тільки «позитивне» з погляду тодішньої дійсності (наприклад, те, що Петро Олександрович був колись — він мені так оповідав — членом соціал-демократичного гуртка).

Взагалі ж я весь час уважав, що ніякої СВУ не було, що це все вигадка ГПУ. Для мого середового (внутрішнього) переконання найсильнішими аргументами були: а) ота моя розмова з Петром Олександровичем про арешт С. Єфремова і б) факт, що він мене, свого найближчого, найінтимнішого учня, не залучив до цієї організації. І ця думка в мене ще й досі є, навіть після, здавалося б, таких «сенсаційних» відкриттів, як їх подала нещодавно Наталія Павлушкова в своїх спогадах, надрукованих у «Свободі» в березні ц. р.

Правда, тепер я згадую факт, що Петро Олександрович давав мені читати «Націоналізм» Д. Донцова, нелегально пересланий з Києва. Коли Петро Олександрович запитав, що я думаю про цю книжку, я палко й без вагання сказав:

— Я ніколи не можу погодитися з фашизмом!

Я ж тоді був увесь в області ідей М. Драгоманова (що з ним він же таки, Петро Олександрович, мене й познайомив), як і взагалі всього українського, виключно демократичного руху, і теорії людської нерівності не могли мені заімпонувати. Це було — ота розмова про Донцова — перед арештом С. Єфремова. Я цю розмову зрозумів тоді як одну із звичайних наших розмов про книжки, — але чи не було це часом з його боку випробовуванням моїх поглядів? До речі, нічого поганого про Донцова він не казав, навпаки, раз сказав, що той, мовляв, «виписався на публіциста європейської міри». Та й основні гасла СВУ (якщо вона була) були таки «націоналістичні»: нація над клясами, держава на партіями.

Другий факт. У камері зо мною сидів небіж Петра Олександровича, син того його брата, в домі якого він жив. Був то парубчак років 19, національно несвідомий, в сім'ї у них говорили по-російському, він сам говорив тільки так (хоч і українською мовою володів); в'язні-українці ставилися до нього незнавжливо, чомусь дражнили «Жеребцовим» (він був дебелой будови хлопець). І от він казав мені, що така організація, справді була, що до неї, справді, належав його дядько (тобто Петро Олександрович). Але це могла бути й провокація, бо цей парубок поведився підозріло, і його незабаром випустили. Між іншим, він був свідком трусу в домі Петра Олександровича, коли забрали і його мисливську рушницю як... зброю.

Я просидів у в'язниці сім місяців, мене випустили перед самим судом над СВУ, на весні 1930 року. Уже «на волі» я прочитав, що Петро Олександрович у своїх зізнаннях сказав, що молодь за ним не пішла. Я зрозумів це як слова, сказані на мою оборону, бо насправді молодь за ним «дуже

йшла», і зокрема я, коли б він мене «вербував», мабуть, не відмовився б вступити до СВУ — з огляду, головним чином, на велику його, Петра Олександровича, авторитетність для мене.

Засуджено Петра Олександровича на три роки, але, здається, випустили раніш. Після того хтось його бачив на проспекті в нашому місті, появлявся він у Маріуполі, а вже геть пізніше мені казали, що він працював у редакції газети «Казахстанская правда» (в Алма-Аті). Я написав туди листа, але відгуку не мав.

Його родина, опинившись без засобів до життя, розпродувала його книгозбірню, в «роздрібному продажі» його книжки бачили на Озерному базарі, бо в місті нікому було закупити той надзвичайно цінний книгозбір. І так та книгозбірня, мабуть, пропала.

Наостанку скажу, що з Петра Олександровича був справжній мій учитель, людина, що поклала «печатку свого духа» на мою національну свідомість, що викохала цю свідомість, і, хоч я пізніше змінив дещо з тодішніх своїх поглядів, але «основа» залишилася.

До проблеми українсько-єврейських взаємин

РОЗМОВА В АВТОБУСІ

Крізь натовп людей я пробиваюсь до віконця, щоб якнайшвидше купити квиток, бо всього кілька хвилин ділить мене від відходу автобуса.

— Під яким числом стоїть мій автобус? — питаю продавця.

— Внизу на зупинці 10-тій.

Незнайомий пасажир позад мене прохає мене зачекати:

— Я покажу вам, де стоїть автобус, бо я їду також у цьому напрямі.

Я дякую за послугу.

— Ви напевно говорите по-польськи? — питає незнайомий.

— Так, а що? Може, ви також?

Одержую потвердливу відповідь:

— Я народився у Польщі, в Бережанах.

Я подумав собі: наш український єврей. Але не перечив йому, що Бережани — це не Польща, бо не хотів признаватись до своєї національної приналежності, щоб випадком мій знайомий не схотів шукати в мені якогось «погромника» євреїв. Такі випадки мали місце, і при цьому потерпіли Богу духа винні наші люди.

З англійської переходимо на польську мову. Розмова починається від побутових справ. Я стараюсь бути в розмові здержливим, щоб дати можливість виговоритись мосму співрозмовцеві, який з запалом розказував історію свого життя:

— У Бережанах я ходив до школи і закінчив народню та середню освіту. По maturі студював у Львівському університеті право. Не знаю чому,

УКРАЇНСЬКИЙ САМОСТІЙНИК

UKRAINSKYJ SAMOSTIJNYK

Місячник політики, культури і суспільного життя

МАІ 1960

MUNCHEN 13, HESS-STRASSE 50-52

З. Семенів:

*Активна боротьба проти
російського колоніялізму*

В. Чапленко:

Мій учитель П. О. Єфремов

В. П. Стазів:

*Фрагменти зустрічей
з Полковником*

Бендерська конституція

В. Маркусь:

Українці поза УССР

М. Марунчак:

Лист з Вінніпегу

ТРАВЕНЬ 1960

33

РІК ВИДАННЯ 11

Postverlagsort München

УКРАЇНСЬКИЙ САМОСТІЙНИК

Ч. 5 (427)

ТРАВЕНЬ 1960

РІК XI

Перед нашими з'їздами у США	2
СТАТТІ	
<i>З. Семенів:</i>	
Активна боротьба проти російського колоніалізму	3
<i>В. Чапленко:</i>	
Мій учитель П. О. Єфремов	10
<i>М. Галів:</i>	
До проблеми українсько-єврейських взаємин	15
ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ	
<i>В. П. Стахів:</i>	
Фрагменти зустрічей з Полковником (III)	18
* *	
Бендерська конституція	22
СПОГАДИ	
<i>К. Каздоба:</i>	
В селищі мук і смерти (II)	26
КОМЕНТАРІ, ОГЛЯДИ	
<i>В. Маркусь:</i>	
Українці поза УССР	33
<i>В. М.:</i>	
На порозі другого десятиріччя	36
ЛИСТИ	
<i>М. Марунчак:</i>	
Наші небуденні будні	38
<i>Є. Лукинишук:</i>	
З життя української колонії	41
РЕЦЕНЗІЇ, БІБЛІОГРАФІЯ	
<i>М. Галів:</i>	
Ювілейний збірник УГА-УТТІ	44
ХРОНІКА З УКРАЇНИ	